

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВОЛІК НАТАЛІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 821.161.2-14.09:808(043.3)

**ДИНАМІКА ЖАНРІВ ЕЛЕГІЇ ТА УРОЧИСТОЇ ОДИ
В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVIII СТОЛІТТЯ:
АСПЕКТ РИТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ**

Спеціальність 10.01.02 – російська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса МОН України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ЗАРВА Вікторія Анатоліївна,
Бердянський державний педагогічний університет,
професор кафедри української та зарубіжної
літератури і порівняльного літературознавства

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЗАЯРНА Ірина Сергіївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри російської філології

кандидат філологічних наук
ХАРИТОНЕНКО Олена Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
доцент кафедри журналістики

Захист відбудеться «27» вересня 2019 р. об 11-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.39 із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора (кандидата) філологічних наук у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, ауд. 63.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал № 12.

Автореферат розісланий «19» серпня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.О. Любарець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

XVIII століття – це один з визначних етапів в історії російської літератури, унікальність якого обумовлена такими факторами: по-перше, у цей період закладаються основи класичної літератури; по-друге, спостерігається динамічний розвиток культурно-естетичної парадигми (упродовж століття російська література опановує відразу декілька художніх стилів та долає розрив із західноєвропейською літературою). Письменники не тільки відтворюють та впроваджують класицистичні канони на російському літературному ґрунті у власній творчості, але й згодом відмовляються від своїх переконань заради стилістичної індивідуалізації літературних творів під егідою сентименталізму та передромантизму.

Дослідження жанрової динаміки ліричних творів російської літератури XVIII століття знаходиться під безпосереднім впливом риторичного мистецтва як культурного коду епохи, що вирізняється прескриптивним характером. Творчість Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Карамзіна та Г. Державіна уособлює процес виникнення та вдосконалення російської поезії XVIII століття, який передбачав наявність поетичної мови, реформування (з урахуванням ритмічних мовних особливостей) системи віршування, становлення жанрової системи з її теоретичним обґрунтуванням. Тенденційна специфіка поетичної творчості XVIII століття сприймається як естетичний канон, який утілюється у посібниках із написання ліричних віршів та визначає світосприйняття поета, його творчий метод, обумовлює прагматику художніх текстів та, навіть, їхню дискурсивну спрямованість.

На відміну від класичної риторики, неориторика XX – XXI століть змінює орієнтацію на дискурсивний аналіз комунікаційного аспекту ситуації спілкування (автор – твір – читач) та вирішення передусім дескриптивних завдань. Художні тексти певної епохи починають сприйматися з боку об'єктивної (історичної) реальності, що робить необхідним аналіз риторичного аспекту їхнього створення в ідейно-прагматичному контексті спілкування та відкриває внутрішньо задану текстом комунікаційну подію. Тема дослідження охоплює два аспекти: 1) поняття риторичного дискурсу як утілення комунікативної спрямованості літератури періоду риторичної епохи; 2) динаміка ліричних жанрів елегії та урочистої оди в російській літературі XVIII століття (на матеріалі творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Карамзіна та Г. Державіна) як наслідування риторичної теорії у дискурсивній практиці або її послідовне порушення.

Актуальність теми. Жанри урочистої оди та елегії в російській літературі XVIII століття викликають незмінний дослідницький інтерес, переважно сконцентрований на жанровій еволюції та ідейно-стилістичній рефлексії. Актуальність наукового дослідження обумовлена необхідністю аналізу динаміки та зв'язку текстуальних і риторичних стратегій ліричних жанрів урочистої оди та елегії крізь призму риторичного дискурсу. Використання риторико-дискурсивного підходу для вивчення інтенсивного розвитку ліричних жанрів демонструє новий риторичний погляд на текстотворення поетичних зразків, що містять літературні рефлексії історичних подій XVIII століття. Зосередженість саме на жанрах елегії

та урочистої оди пояснюється, з одного боку, полярністю їхніх художніх модусів (елегійного та героїчного), а з іншого боку – їхньою приналежністю до парадигмального типу культури та наявністю комунікативної спрямованості, властивої ораторським жанрам.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах реалізації наукової теми «Поетика літературно-художнього твору: теоретична, онтологічна, функціональна, інтермедіальна» (державний реєстраційний номер 0018U0011041, науковий керівник теми – д. філол. н., професор В.А. Просалова), що розробляється кафедрою теорії та історії української і світової літератури філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження – проаналізувати динаміку ліричних жанрів елегії та урочистої оди в аспекті риторичного дискурсу та їхню естетично-рецептивну прагматику в умовах історико-літературного процесу XVIII століття.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки наукових завдань:

1) *визначити* багатозначні поняття «риторика» та «дискурс» для здійснення подальшого риторичного та дискурсивного аналізу комунікативної спрямованості російського ліричного дискурсу XVIII століття;

2) *описати* класицистичні рефлексії ліричних жанрів елегії та урочистої оди в російських риториках та поетиках XVIII століття;

3) *дослідити* динаміку жанру урочистої оди в творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова та його модифікацію у поезії Г. Державіна в умовах риторичного типу свідомості XVIII століття;

4) *простежити* еволюцію риторичного в художніх елегійних та одичних текстах у російській літературі XVIII століття;

5) *проаналізувати* комунікативну спрямованість, розвиток жанру елегії в творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, О. Сумарокова під впливом риторичної культури XVIII століття та його трансформацію в поезії М. Карамзіна.

Об'єктом дослідження виступають ліричні жанри (елегії, урочисті оди) Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Карамзіна, Г. Державіна; авторські трактати з риторики та поетики XVIII століття, що належать Феофану Прокоповичу, В. Тредіаковському, М. Ломоносову, А. Кантеміру, О. Сумарокову, Г. Державіну. Вибір літературних та теоретичних праць обумовлений риторичним характером та дискурсивною спрямованістю ліричної творчості цього періоду.

Предметом дослідження виступає художньо-прагматична динаміка ліричних жанрів (елегії та урочистої оди) у російській літературі XVIII століття в контексті риторичної теорії, деякі теоретико-літературні та естетичні концепції, що охоплюють значний період існування досліджуваних жанрів, а також сучасні категорії риторики та дискурсивної прагматики, які значною мірою визначають хід дослідження.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали праці українських і зарубіжних учених із історії жанрів елегії (О. Ткаченко, Л. Фрізмана, К. Григоряна, О. Рогової та ін. та урочистої оди (Н. Алексєєвої, Г. Москвичової, Ю. Тинянова, О. Погосян, Д. Ларковича, Т. Абрамзон, К. Афанасьєвої та ін.), риторики (С. Аверінцева, М. Гаспарова, О. Михайлова, Т. Автухович, В. Котелевської, Л. Ассуірової, М. Шульженко, Л. Осадчої, Г. Анісімової, М. Макєєвої, М. Дедюкової та ін.) та дискурсивної теорії (П. Серіо, Ц. Тодорова, О. Темнової, В. Фельдмана, Ю. Руднева та ін.), історії давніх поетик та риторик (Г. Сивоконя, В. Маслюка, В. Аннушкіна, В. Вомперського, О. Курилова), структурно-семіотичної естетики (Ю. Лотмана, М. Гаспарова, Р. Барта, Ж. Женетта), теорії діалогічності та рецептивної естетики (М. Бахтіна, В. Ізера, П. Рікера), теорії літературних стилів класицизму та бароко (І. Заярної, Д. Чижевського, І. Сермана, Г. Москвичової, Г. Гуковського, Л. Сазонової та ін.). Використано дослідження філософів (Х. Гадамера, Г. Шпета) та істориків-бібліографів (П. Пекарського, І. Чистовича). Важливим підґрунтям стали теоретичні розвідки з генології (Т. Бовсунівської, Н. Копистянської, В. Тюпи, Н. Тамарченка та ін.) та історії російської культури XVIII століття (Ю. Лотмана, А. Панченка, В. Живова, Б. Успенського та ін.). Ураховано результати праць українських і зарубіжних дослідників із вивчення поетичної творчості Феофана Прокоповича (Л. Копаниці, Г. Гуковського, О. Погосян, О. Буранка та ін.), В. Тредіаковського (О. Курилова, Н. Алексєєвої, О. Погосян, В. Живова, Р. Лахманн, Л. Фрізмана та ін.), М. Ломоносова (Г. Гуковського, Л. Пумпянського, М. Гаспарова, Ю. Стенника, Н. Алексєєвої, О. Погосян, Т. Абрамзон, К. Афанасьєвої та ін.), О. Сумарокова (Т. Абрамзон, Т. Бикової, К. Афанасьєвої, Н. Алексєєвої, Г. Гуковського, М. Гаспарова, Р. Лахманн, Л. Фрізмана та ін.), М. Карамзіна (К. Григоряна, Ю. Лотмана, І. Александрової та ін.) та Г. Державіна (К. Афанасьєвої, Н. Алексєєвої, Т. Абрамзон, С. Дубровіної, Д. Ларковича, Ю. Стенника, О. Пашкурова та ін.).

Методи дослідження. Методологія комплексного підходу в дослідженні динаміки жанрів елегії та урочистої оди в російській літературі XVIII століття передусім обумовлена специфікою теми, яка передбачає вивчення особливостей поетичних текстів не тільки в межах художньої літературної системи, але й у комплексі з прагматикою риторичного дискурсу.

Мета і завдання дослідження зумовили використання таких **методів аналізу**, як *порівняльно-історичний* – для вивчення російської поезії XVIII століття в контексті епохи класицизму, появу якого обумовив розвиток західноєвропейської цивілізації, та з метою формування жанрових особливостей класицистичних ліричних жанрів; *історико-літературний* – для поглибленого дослідження історії еволюції ліричних жанрових елегії та оди; *культурно-історичний* – для дослідження ліричних жанрів російської літератури XVIII століття в умовах процесу сакралізації монархічної влади, який визначає прагматику художніх текстів та їхню дискурсивну спрямованість; *герменевтичний* та *структурно-семіотичний*, заснованих на *риторико-рефлексивному* та *дискурсивному* видах аналізу, – для дослідження ліричних жанрових одиниць російської літератури XVIII століття в контексті риторичної

епохи як свідчень певного естетичного коду епохи, джерелами якого виступають риторичні посібники, що сприяють інтерпретації їхнього змісту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській русистиці досліджені жанрова парадигма російської ліричної поезії XVIII століття та теоретична авторефлексія літератури; виявлена комунікативна стратегія дискурсу елегій та урочистої оди Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, М. Карамзіна, Г. Державіна, спрямована на відповідну читацьку рецепцію в епоху риторичного типу культури; простежена динаміка жанру урочистої оди як риторичної жанрової моделі панегірика та хрії; проведений цілісний аналіз топіки одичних і елегійних творів у російській літературі XVIII століття.

Практичне значення отриманих результатів. Результати, отримані під час дослідження, можуть бути використані при розробці навчальних курсів та спецкурсів з теорії та історії російської літератури, риторики, у практиці шкільного викладання.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані на таких наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція «Що водить сонце й зорні стелі»: поетика любові в художній літературі» (Бердянськ, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний вимір філологічних наук» (Львів, 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі» (Бердянськ, 2017 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи» (Маріуполь, 2018 р.); а також підсумкові науково-практичні конференції викладачів МДУ (Маріуполь, 2008, 2015, 2017, 2018 рр.).

Публікації. Основні положення дисертації представлено у 7 наукових публікаціях: 5 статей – у фахових наукових збірниках, затверджених ВАК України, 1 – у виданні, що входить до міжнародної наукометричної бази Index Scopus, 1 – в іноземному науковому періодичному виданні.

Структура і обсяг дисертації зумовлені її метою й завданнями та логікою наукового дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (228), 1 додатка та анотації. Повний обсяг роботи становить 230 сторінок, із яких 206 сторінок – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **ВСТУПІ** подана загальна характеристика роботи: обґрунтована актуальність обраної теми, сформульовані мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, з'ясовані методи дослідження, висвітлені наукова новизна, практичне значення, схарактеризований ступінь апробації результатів дисертації, визначені структура й обсяг роботи.

У першому розділі «**Риторичний дискурс у російській класицистичній поезії XVIII століття**» обґрунтовано теоретико-методологічну основу дисертації, зокрема: визначено поняття «риторичний дискурс», схарактеризовано сутність

риторичного та дискурсивного видів аналізу, розглянуто стан сучасної генології щодо факторів жанроутворення, а також поняття жанрового канону.

У підрозділі 1.1. **«Риторика і дискурс: теоретико-методологічний аспект»** визначені багатозначні теоретичні поняття «риторика» та «дискурс», здійснений огляд відповідних досліджень українських та зарубіжних науковців (С. Аверінцев, Т. Автухович, В. Котелевська, М. Шульженко, М. Дедюкова, П. Серіо, Ц. Тодоров, Ю. Руднєв, О. Темнова, В. Фельдман та інші).

Риторика – це мистецтво дискурсу, розглянуте нами як спосіб дослідження динаміки ліричних жанрів елегії та урочистої оди у контексті парадигмальної культури XVIII століття. Визначене поняття «риторичного дискурсу», який у сучасній філології вивчається як ситуація спілкування, висловлювання (Л. Чикилева, А. Воробйова) та як авторський текст, який поєднує в собі інтертексти різної спрямованості (В. Фельдман, А. Голоднов). Риторичний дискурс у поетичному художньому тексті передбачає ситуацію спілкування автора з читачем, зафіксовану в тексті, створеному відповідно до риторичної жанрової моделі або як неканонічний жанр. Практична частина дослідження поетичних текстів крізь призму риторичного дискурсу передбачає аналіз риторичних категорій та стратегій щодо визначення рецептивної прагматики дискурсу; інтерпретацію текстів XVIII століття як утілення певних риторичних настанов; аналіз комунікативної функції жанрів елегії та урочистої оди в контексті риторики художнього тексту.

У підрозділі 1.2. **«Риторичний аспект класицизму в російській літературі XVIII століття»** визначені наслідувальний або рефлексивно-традиціоналістський (С. Аверінцев) характер літературної культури XVIII століття та новий риторичний (парадигмальний) тип художнього мислення (Т. Автухович).

Описано риторичні праці та поетики (Феофана Прокоповича, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, І. Ризького, М. Сперанського та інших), які значно вплинули на авторефлексію ліричних жанрів. Найбільш відомими трактатами з красномовства та поетиками XVIII століття, що характеризують дотримання раціоналістичного підходу до мистецтва та творчого процесу, є логічна та раціональна «Наука проповідей» (1690-ті) А. Білобоцького; «О силі риторичестей» (1698) Софронія Ліхуда, яка містить трактат про написання панегіричних промов; декоративна «De arte rhetorica» (1706) Феофана Прокоповича, яка виконувала прагматичну роль та поєднувала в собі й науку, й мистецтво красномовства; «De arte poetica» (1705) Феофана Прокоповича, в якій він розмірковує про походження мистецтва взагалі та дає детальну жанрово-стильову характеристику літературних творів; «Новий та короткий спосіб до складання російських віршів з визначеннями до цього належних назв» (1735) В. Тредіаковського, в якому відображена спроба реформувати систему віршування; «Короткий посібник з красномовства» (1744) М. Ломоносова та його численні філологічні статті, що втілюють у собі стилістичну реформу та реформу системи віршування як спосіб упорядкування дійсності за допомогою слова. Риторичні посібники А. Серебренікова, І. Ризького та М. Сперанського

з'являються вже наприкінці XVIII століття та демонструють доволі чітке розмежування риторичної прози та віршованої поезії.

У підрозділі 1.3. **«Риторична модель і жанровий канон ліричних жанрів епохи рефлексивного традиціоналізму»** проаналізовані витoki лірики як літературного роду, проблема родо-видової ліричної невизначеності (О. Міннуллін), що якісно вплинули на становлення класицистичної жанрової системи.

Риторична культура XVIII століття як спосіб узагальнення дійсності сприяла виникненню певної риторичної жанрової моделі. У процесі створення художнього твору XVIII століття виділяються три основні категорії: *риторична парадигма*, *риторична модель* та *риторичне слово* (Т. Автухович). Опанування *риторичної моделі* жанру та відтворення *риторичної парадигми* має не тільки креативну мету, але й прагматичну – комунікативну, спрямовану на навіювання, переконання.

Сучасна генологія пропонує досліджувати літературні жанри як відкриту систему, що динамічно розвивається, проте істотно розрізняє принципи жанроутворення. Велике значення надається історико-функціональним ознакам літератури та культури певного періоду, під впливом яких виникають ті чи інші жанри (Ю. Тинянов, Д. Лихачов, Н. Копистянська та інші). З'ясовано, що для російської літератури XVIII століття характерний рефлексивний тип жанроутворення. Період рефлексивного традиціоналізму підкреслює перевагу жанрового типу мислення та характеризується двома принципами створення художніх текстів XVIII століття – *жанровими законом та канонам*. Текст, що створюється за жанровим законом, зберігає загальні жанрові принципи та демонструє відповідність теоретичній моделі, яка не представлена фактичним зразком. Жанровий канон утілює образно-понятійну єдність наслідуваних творів, які відрізняються не тільки жанровими ознаками, але й мають авторське обличчя, тобто створені за образом і подобою. Жанровий канон урочистої оди слугує визначеною риторичною моделлю, яка відповідає сучасним потребам парадигмальної епохи, натомість неканонічна елегія демонструє тематичну та тональну непідвладність, пропонуючи розмаїття варіацій.

У другому розділі дисертації **«Жанр урочистої оди як утілення риторичного дискурсу в російській літературі XVIII століття»** розкрито особливості становлення та динаміки ораторського жанру урочистої оди Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова, Г. Державіна в умовах парадигмальної культурної епохи як одного з провідних та найбільш підвладних прагматиці риторичного дискурсу.

У підрозділі 2.1. **«Риторичне переосмислення художнього дискурсу російської урочистої оди та риторична модель жанру»** визначене поняття «урочиста ода», здійснений огляд відповідних досліджень українських і світових науковців, на основі аналізу жанру урочистої оди доведено існування риторичної жанрової моделі.

Жанр оди в російській літературі XVIII століття є носієм високої офіційної поетики та завдяки своїй комунікативній спрямованості він належить до художнього дискурсу, що дозволяє застосовувати у процесі дослідження

жанрової динаміки оди риторичний та дискурсивний види аналізу. Присвячений переважно державним особам, одичний жанр, створюється за подобою до західноєвропейських од або є композиційною віршованою копією панегіриків і похвальних промов. На думку Н. Алексєєвої, одичний художній дискурс російської літератури XVIII століття представлений гораціанською (старою) та піндаричною (ною) різновидами оди. Проте О. Погосян, яка зіставляє теорію та практику одичного жанру, зауважує, що ода як дискурсивна практика не відбивалася в риториках та поетиках того часу. Наш аналіз доводить, що теоретична думка дійсно не надавала жанрові урочистої оди дискурсивних повноважень, а поети, дотримуючись риторичних канонів, убачали в одичному жанрі переважно витвір мистецтва.

Не менш важливою видається специфіка історії жанру оди в польській та українській літературах. Упродовж XVI – XVII століть на теренах Польщі цьому жанру надавали перевагу Я. Кохановський (віршований панегірик) та М. Сарбевський (гораціанська ода). Творчість у жанрі оди А.-С. Нарушевича, С. Трембецького та І. Красицького припала вже на XVIII століття. В українській літературі часів бароко був відомий жанр панегірика, ода в класичному розумінні з'явилася лише на початку XIX століття.

У риторичних підручниках XVIII століття жанр оди здебільшого вирізняється ліричністю, підвищеною емоційністю, пишністю стилю та строфічним характером, проте відсутня його чітка жанрова характеристика. Феофан Прокопович стосовно якостей одичного жанру визначає насолоду та приємність. В. Тредіаковського турбує високість матерії, що зображує героїчні подвиги у віршах будь-якого розміру, крім гекзаметру. М. Ломоносов у «Риторичці» вирізняє віршованість оди та наголошує на раціональному підході до створення жанру: структура, докази та емоційно-діючі прикраси. О. Сумароков звертає увагу на співвідношення пишноти та ясності в оді, оскільки високий одичний стиль вимагав пишної лексики, іноді не зрозумілої читачам. Нарешті Г. Державін, дистанціюючись від класицизму в епоху російського романтизму, розглядає урочисту оду як високий ліричний жанр, який народжується за допомогою натхнення, зображає різні почуття та містить традиційний ліричний безлад, що свідчить про формальне та змістовне руйнування жанрового канону класичної риторичної оди та зародження індивідуалістичної поезії.

Аналіз «Оди на день сходження на всеросійський престол її величності государині імператриці Єлизавети Петрівни... 1746 року» М. Ломоносова переконує у диспозиційній відповідності жанру урочистої оди до жанрів панегірика (похвальної промови) та хрїї, про що свідчить збіг їхніх композиційних елементів (вступ, вибір теми, тлумачення, ствердження, побудова), наявність у тексті традиційної топіки та силогізмів. Автор починає оду з традиційного риторичного прийому: використовує образи античної міфології (*Парнас* та *зібрання Муз*). Для досягнення відчуття атмосфери природного, істинного вихваляння Єлизавети М. Ломоносов застосовує такі риторичні стратегії: уособлення природи, антитезу. *Тема* оди – п'ятиріччя сходження Єлизавети Петрівни на російський престол та її уславлення – подана поетом як радісна звістка. У тлумаченні поет, перераховуючи найбільш яскраві чесноти

царської особи, аргументує свою похвалу Єлизаветі, а потім, використовуючи прийом силогізму, звертається до історії. У *ствердженні* (доказах) автор перераховує плоди, які дало славне п'ятирічне правління імператриці. *Висновок* оди, подібно до похвальної промови, містить побажання до процвітання держави, до вчинення героїчних справ та поширення слави. Розцінюючи текст оди як комплекс риторичних стратегій для вияву впливу на слухачів, зауважимо, що рефлексія безпосереднього адресату твору (імператриці) передбачає критичне переосмислення свого правління, на відміну від рефлексії звичайних реципієнтів, які також беруть участь у акті висловлювання (дискурсі), слухаючи, оцінюючи та аналізуючи. Текст риторичної моделі урочистої оди, на нашу думку, можна розглядати як дискурс, який має політичну, економічну, історичну спрямованість та характеризується деякими стилістичними обмеженнями. Позиція автора (суб'єкта) урочистої оди як канонічного жанру визначається поліфункціональністю: з одного боку, це компліментарна функція, а з іншого боку, – дидактична.

У підрозділі 2.2. **«Комунікативно-прагматичні принципи панегірика в урочистій оді Феофана Прокоповича»** представлений аналіз тексту «Епінікіона» (1709) Феофана Прокоповича як панегіричної оди, що досліджується в якості комунікативної ситуації. Головним приводом до здійснення цієї комунікативної події (написання «Епінікіона») стає уславлення перемоги Петра I у Полтавській битві 1709 року. Феофан Прокопович, відомий як автор великої кількості похвальних слів, присвячених відомим державним подіям, супроводжує «Слово похвальне про преславу над військами свейськими перемогу» (1709) урочистим поетичним «Епінікіоном». «Слово похвальне...» – це прозовий різновид усної епідейктичної промови високого стилю, орієнтований на масове сприйняття, що містить похвали поважній особі, ораторські роздуми, рясніє біблійними або історичними прикладами з цього приводу. Розгорнутий текст промови надає слухачам можливість не тільки почути про радісну подію, але й уявити її, дізнатися подробиці та вгамувати інтелектуальний голод, тобто логічно та аргументовано впливає на свідомість слухачів, переконуючи їх. Так, за допомогою екскурсів у світову історію (друга Пунічна та Троянська війни, конфлікти Московської держави з Туреччиною та Польщею) та завдяки розповідям притчового характеру, Феофан Прокопович конкретизує надзвичайну сутність Полтавської битви у зіставленні її з видатними подіями минулого. Текст «Епінікіона» містить лише міфологічні образи Марса та Фаетона, а також натяк на десятирічну тривалість Троянської війни, що свідчить не тільки про звільнення від зайвих персоналій, але й про прагматичну спрямованість жанру – переконувати почуттям. «Епінікіон» Феофана Прокоповича – це віршований панегірик, що містить композиційні елементи урочистої ораторської промови та за своєю комунікативною спрямованістю висловлює панегіричний пафос, який отримав жанрове обрамлення у формі урочистої оди. За твердженням Т. Автухович, це єдиний російськомовний вірш, опублікований за часів життя автора. Урочисту оду розглянуто нами у контексті системи кодів Р. Барта (*герменевтичного, семантичного та культурного*), які демонструють дієві засоби впливу на читацьку аудиторію (*одичні топоси, історичні, літературні, релігійні*

образи) та застосовані поетом для досягнення усвідомленої читацької інтерпретації художнього тексту шляхом створення відповідного урочистого настрою, почуття гордоців за батьківщину, захопленості монархом. Прикладом семантичних кодів «Епінікіона» є наступні тематичні смислові центри (*неспроможність вірша висловити ті блаженні почуття, які відчуває автор; влада Бога над людьми; зрада Батьківщини; непереможність держави; величність монарха*). Центральним кодом «Епінікіона» є релігійний код, який реалізується за допомогою антитези: *православні – неблаговірні (погани)*. Дискурс «Епінікіона» містить і культурний код, який реалізується за допомогою використання міфологічних мотивів (*Фаетон, Марс, Троянська війна*). Аналіз «Оди. Імператриці Анні на день народження» (1730) А. Кантеміра засвідчує невідповідність гораціанської середньої оди риторичній жанровій моделі та аргументує жанровий вибір (урочиста піндарична ода) матеріалу дослідження.

У підрозділі 2.3. **«Прагматичний дискурс урочистих од В. Тредіаковського як риторико-культурний код XVIII століття»** досліджується проблема використання культурного коду як утілення прагматики риторичного дискурсу.

Поняття «культурний код» як культурологічний термін подане у двох значеннях: 1) спосіб розуміння типу культури: дописемний, писемний, екранний періоди (Н. Худолій); 2) сукупність символів та їхніх комбінацій, укладених у будь-якому предметі діяльності людини. Використання аналізу історико-культурологічного коду (О. Корольова) в урочистих одах В. Тредіаковського обумовлений тим, що саме цей жанр містить риторичні та культурні коди. Наприклад, творча манера, обрана В. Тредіаковським для зображення перебігу битви за Гданськ, коли автор майже до кінця твору приховує від читача результат битви, є яскравим прикладом герменевтичного коду, орієнтованого на читацьку інтерпретацію перемоги, зумовлену авторськими ремарками. Міфологічні образи поет використовує як засіб кодування осіб та подій, які вимагають художньої алегоричності. Інтерпретація деяких епізодів потребує від читачів широкого історичного та літературного світогляду для розуміння давньогрецьких культурних кодів. У свою чергу, міфологічний різновид коду є рефлексією на класицистичну настанову – ідеалізація античності. Предметно-тематичні коди, які можна виділити в «Оді урочистій на здачу Гданська» (1734), – це низка одичних топосів, які характеризують цей жанр та становлять різні комбінації риторико-культурних кодів. Аналіз двох урочистих од В. Тредіаковського («Оди урочистої на здачу міста Гданська» 1734 року та «Оди імператриці Єлизаветі Петрівні в день її коронації» 1742 року) демонструє, що ці оди, написані в межах риторичної жанрової моделі, характеризуються панегіричною дискурсивною спрямованістю. Низка культурних та риторичних кодів (предметно-тематичних, семантичних, міфологічних), а також перелік одичних мотивів дозволяють декодувати ліричні тексти XVIII століття та сприяють адекватній читацькій рефлексії.

У підрозділі 2.4. **«Риторична топіка урочистих од М. Ломоносова та О. Сумарокова»** запропоноване дослідження процесу винаходу (*inventio*) теми урочистої оди відповідно до її центричної будови та аналіз риторичних топосів у

взаємозв'язках із риторичними категоріями в аспекті прагматики (за класифікацією Л. Ассуїрової): 1) топоси, спрямовані на розвиток думки, тобто *логос*; 2) топоси, які позначають моральні моделі, тобто *етос*; 3) топоси, що визначають тематичне наповнення жанрових форм, тобто *пафос*.

Аналіз ідейно-тематичних складових тексту «Оди на взяття Хотина» (1739) демонструє інвенційну близькість одичного жанру та текстової моделі ораторського слова: тема та топоси сприяють поетапному винаходу тексту, що свідчить про спільні прагматичні функції обох жанрів. Зауважимо, що на момент створення своєї першої оди М. Ломоносов ще не був автором «Риторики», перший «Короткий посібник з красномовства» буде написаний лише у 1744 році. Посилання на риторичний посібник при аналізі оди лише констатує теоретичну авторефлексію літератури. Урочисті оди М. Ломоносова характеризуються відносною композиційною та змістовою шаблонністю, проте адресант демонструє неодмінний ліричний захват, який переходить із оди в оду, висловлює авторські почуття, емоції, впливаючи не лише на свідомість, але й на переживання адресата. Морально-оцінні та тематичні різновиди риторичних топосів виступають найбільш продуктивним способом передачі прагматики урочистої оди. Загальні місця ломоносовських од реалізують суспільно-політичну пропаганду абсолютизму в Росії XVIII століття, яка спирається на сакралізацію монархізму. *Етос* урочистих од М. Ломоносова характеризується певним набором класичних компліментів для вихвалювання імператриць та пропонує індивідуально-особистісний підхід: Ганна Іоанівна та Єлизавета Петрівна постають як недосяжні богині, наділені щедротами, милостивими переможницями у всіх битвах, проте Катерина II – зразок людської моральності, наближений до земного реального життя.

Прагматичні функції риторичних топосів демонструють одичну зумовленість, джерелом якої є особливий риторичний тип мислення та усвідомлення навколишньої дійсності. Наслідок риторичної прагматики – це клішованість жанру оди, а теоретичні посібники, які визначають етапи винаходу, прикрашання та виголошення, потрапляють у залежність від класицистичного типу мислення. Поетична мова урочистої оди О. Сумарокова еволюціонує та демонструє вдосконалення проби стилю – вона проста, лаконічна, невибаглива, порівняно з високими, пишними та піднесеними словами в одах М. Ломоносова. Проте, з погляду прагматичної спрямованості жанру, численні оди поета мають характер особистих похвальних послань, позбавлених публічно орієнтованого одичного пафосу, властивого одам М. Ломоносова. Урочиста ода О. Сумарокова – це приклад замкненого риторичного дискурсу поета, який розмовляє сам з собою. Вони не проголошують, не стверджують, а констатують факти, які, не викликаючи вибуху емоцій, підштовхують читачів до їхнього осмислення.

Видозміна жанрової моделі урочистої оди представлена в підрозділі 2.5. **«Модифікація одичної моделі у творчості Г. Державіна».**

Особлива увага приділяється терміну «модифікація». Літературний жанр, який набуває подальшого розвитку та, як наслідок, видозмін у творчості одного або різних авторів у межах однієї епохи, у якого з'являються нові жанрові особливості та при цьому зберігаються сутнісні характеристики, може вважатися

модифікованим (А. Кістанова, С. Аверінцев, Д. Ларкович). Яскравим доказом жанрової модифікації урочистої оди виступає «Феліца» (1782), яка, на думку Д. Ларковича та Н. Алексеевої, свідчить про жанровий синтез компліментарної оди та сатири або літературної казки. Приклади жанру траурної оди Г. Державіна («Оди на смерть Бібікова» (1774), «Оди на смерть князя Мещерського» (1779)) свідчать про недотримання поетом жанрової моделі класичної риторичної традиції, порушення структури (теза – доказ – твердження), манери та задуму оповіді. Г. Державін створює не жалобний, скорботний дискурс із приводу смерті О. Мещерського, а філософський, спрямований на примирення зі смертю, яка може виявитися раптовою. Творчість Г. Державіна в жанрі урочистої оди є прикладом видозміни або модифікації жанрової моделі, який демонструє звільнення ліричної поезії від впливу риторичних настанов, про що свідчить розширення тематики одичних творів (панегірична, філософська, анакреонтічна та інші); жанровий синтез од; творчі експерименти, пов'язані з формою, стилем та змістом його творів; виникнення жанру траурної оди, яка характеризується різноманітними та непостійними жанровими ознаками. Серед одичних зразків державінської лірики є яскраві приклади жанрової модифікації, яка реалізується за допомогою синтезу декількох жанрів та порушення жанрових канонів: «Феліца» (1782), «На народження у Півночі порфірородного отрока» (1779), «Ода на смерть князя Мещерського» (1779), «Ода на смерть великої княжни Ольги Павлівни» (1795), «Надгробна імператриці Катерині II» (1796).

У третьому розділі «Динаміка неканонічної жанрової моделі елегії в російській літературі XVIII століття» представлена риторична типологія елегійного жанру; окреслені основні напрямки розвитку елегійного дискурсу у творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, а також трансформація елегії в поезії М. Карамзіна.

У підрозділі 3.1. «Типологія елегійного художнього модусу в російських риториках і поетиках XVIII століття» визначено, що елегія – це ліричний жанр неоднорідний за тематикою та тональністю, що має рухливу нестійку форму. Відповідно до теоретичних настанов виокремлено два типи елегії: тренічну та еротичну (В. Тредіаковський «Спосіб до складання російських віршів, проти виданого в 1735 році виправлений та доповнений» (1752)). Жанр елегії в російській літературі XVIII століття схарактеризовано як європейську поетичну рефлексію, що дає початок елегійному модусу художності, який набуває чітких обрисів у літературі епохи модальності. Основні риси елегізму, на думку О. Рогової, реалізуються в елегійних мотивах, образах героїв, сюжеті, хронотопі, комунікативній стратегії та картині світу. Починаючи з епохи Відродження, жанр елегії поширювався не тільки в західноєвропейській, але й у слов'янських літературах: польській, чеській, українській. Наприклад, у Польщі XVI – XVII століть елегійний жанр зустрічається у творчості Я. Кохановського, К. Яницького, М. Сарбевського тощо, а у XVIII столітті – у поезії Францішека Карпінського. Представниками давньоукраїнської елегії XVII – XVIII століть вважають П. Русина, І. Мазепу, Стефана Яворського, Григорія Сковороду та інших. Теоретиками елегійного жанру в російській літературі XVIII століття

можна назвати Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова.

У підрозділі 3.2. **«Жанрова своєрідність елегій В. Тредіаковського та Феофана Прокоповича»** досліджуються особливості жанрової стратегії елегії у російській поезії XVIII століття на матеріалі елегій Феофана Прокоповича («Плачет пастушок в долгом ненастьї», «Похвала Дніпрові», «Опис Києва») та В. Тредіаковського «Елегія про смерть Петра Великого».

Феофан Прокопович значно вплинув на формування риторичної поетики та становлення родо-жанрової системи російської літератури, про що свідчать його віршовані твори прикладного та художнього змісту. Наприклад, «Опис Києва» вважається зразком звичайної віршованої вправи з синонімії, а «Похвала Дніпрові» – поетичний твір, присвячений уславленню географічного місця, якому притаманні ознаки ораторської промови епідейктичного роду, визначені Феофаном Прокоповичем. «Плачет пастушок в долгом ненастьї» (1730) – це жанровий синтезу елегії та ідилії, який втілюється за допомогою теми (герой-пастух та природа) у вигляді конкретного хронотопу (п'ятиденне очікування закінчення дощу під дубом) та, відповідно, через нагнітання атмосфери дощової негоди, холоду, голосіння (воляння), омани та марних сподівань, що свідчить про вільну жанрову стратегію розвитку елегійного жанру. Як зразок ранньої елегійної творчості цей вірш є проекцією комунікативного дискурсу на ліричну площину російської літератури, рецептивна прагматика якого орієнтована саме на те, щоб викликати скорботний, сумний настрій як характерну типологічну ознаку елегійного модусу в умовах риторичного типу культури.

«Елегія про смерть Петра Великого» (1725) В. Тредіаковського – зразок тренічної елегії, головним призначенням якої є висловлення скорботи з приводу смерті осіб, які заслуговують на жалощі. Сумний характер елегії втілюється за допомогою поліфонічного голосіння всього російського народу після звістки про смерть Петра Великого. Наявність в елегії В. Тредіаковського диспозиції наближає її до ораторського жанру надгробної промови або публічного некрологу у віршованій формі. Додатково твір виконує дидактичну функцію: демонструє приклад почуття смутку та жалю від втрати, надає рекомендації про відповідну поведінку (стогін, голосіння, ридання, плач), перелічує приводи для смутку через втрату авторитетних осіб божественного походження. Елегії Феофана Прокоповича та В. Тредіаковського характеризуються комунікативною спрямованістю в межах риторичного типу культури та сприяють формуванню у читачів адекватних ситуації почуттів та вміння їх утілювати в словесні формули.

У підрозділі 3.3. **«Специфіка любовного елегійного дискурсу у творчості В. Тредіаковського та О. Сумарокова»** проведено аналіз ліричного дискурсу любовних елегій поетів.

В. Тредіаковський є новатором, у любовному віршуванні, якому належить зразок ранньої мови поезії про кохання. Любовні почуття через втрату коханої, пов'язані з болісною пристрастю, лихою мукою, спогадами, що не дають спокою, нереалізованими бажаннями, безсонням, хворобою, утворюють сумний елегійний модус художності. Рефлексивний герой В. Тредіаковського та комунікативна спрямованість його елегій викликають у читача співчуття, моделюють приклади

емоційної та мовної поведінки та підтверджують наявність елегійного любовного дискурсу. Автор змальовує душевні муки нерозділеного кохання, що роздирають серце героя та не підвладними розуму, за допомогою елегійних мотивів та риторичних засобів, демонструючи актуальність жанру в епоху риторичної культури та її вихід за межі риторичних настанов.

Коло елегійних топосів О. Сумарокова обмежується образом єдиної коханої, практично позбавленої будь-яких характерних особливостей та навіть імені: це теми нещасливого кохання, ревнощів, зради, розлуки тощо. Майже незмінний пафос елегій повинен визначати відповідний логос, проте О. Сумароков створює мобільну, мереживну, зворушливу, нову мову пристрасного кохання, а ліричний герой його елегій знаходить власний неповторний голос та слова, які виконують роль еталону любовних емоцій. Ліричний дискурс О. Сумарокова втрачає моноцентризм, коли в центрі елегії знаходиться герой наодинці зі своїми почуттями; натомість з'являється майже повноправний образ коханої (не примара), з якою він веде розмову. Адресна спрямованість любовних елегій В. Тредіаковського та О. Сумарокова вже передбачає акт спілкування, мету якого можна визначити залежно від особистих обставин героя (смерть коханої, зрада, нерозділене кохання).

Аналіз трансформації елегійного жанру в поетичній творчості М. Карамзіна під впливом сентименталізму та передромантизму представлений у підрозділі 3.4. **«Трансформація традицій елегійного жанру та ліричного дискурсу в творчості М. Карамзіна».**

Поезія М. Карамзіна характеризується ігноруванням естетики класицизму (Ю. Лотман) і синтезом ліричної та морально-філософської тематики (К. Григорян, І. Александрова). Досліджено, що елегійна творчість поета містить поєднання високої та розмовної лексики, не дотримується чистоти стилістичних і жанрових форм. Комунікативна спрямованість елегії, властива більшості ліричних жанрів риторичного типу культури, змінює свій характер у процесі жанрових трансформацій. Наприклад, трінічні (жалобні) елегії М. Карамзіна («До Аліни на смерть її чоловіка» (1795), «Вірші на раптову смерть Петра Опанасовича Пельського» (1803)) демонструють порушення жанрового риторичного етикету та перетворення скорботного сповідального дискурсу у відсторонені філософські міркування, яким надається формальне емоційне забарвлення (риторичні вигуки та питання), що підкреслює номінативний статус комунікації. Любовна лірика поета позбавлена трагізму. Традиційні топоси елегій про кохання набувають нового іронічного значення: почуття вступають у протиборство з розумом та не підлягають аналізу; вони суперечливі та алогічні. Нами з'ясовано, що ліричний дискурс елегійної творчості М. Карамзіна представлений переважно діалогічним актом комунікації ліричного героя-коханця, поета, філософа та коханої, друзів, природи. Комунікативний аспект має медитативний характер та позбавлений широкої публічної спрямованості. Залучення читачів до кола емоційних переживань або створення перевірених досвідом зразків виявлення почуттів у формі монологу заміщує прийом бесіди, який допомагає поетові об'єктивно висловити суб'єктивні почуття, а функція риторичних фігур зводиться до естетичної. Незворотні зміни у специфіці жанру

елегії свідчать про трансформацію елегійного жанру в поетичній творчості М. Карамзіна.

ВИСНОВКИ

XVIII століття в історії російської культури – епоха наслідування, панування дидактики та риторики, що визначається як рефлексивно-традиціоналістська стадія культурного розвитку (С. Аверінцев) та характеризується «парадигмальним типом культури» (Т. Автухович), – сприяло виникненню та подальшому розвитку російської літератури, підготувало ґрунт для подолання розриву з західноєвропейською цивілізацією. Риторична епоха визначила спосіб світосприйняття, вплинула на манеру мислити, творити та відчувати, сформувала риторичний етикет у галузі мистецтва, під впливом якого в межах еталонної культури опинилися письменники, композитори, художники. Провідними літературними стилями XVIII століття визнані класицизм, бароко та сентименталізм, проте саме класицизму належали риторичні функції впорядкування та узагальнення.

Аналіз наукових розвідок, присвячених гетерогенному терміну «риторика», дозволив виокремити такі його значення: ораторське мистецтво та риторичні посібники; тип мислення, що впорядковує та узагальнює дійсність (С. Аверінцев, М. Гаспаров, О. Михайлов); комунікативний аспект художньої творчості, що визначає особливості його створення, читацьке сприйняття та подальшу рефлексію (М. Макєєва, М. Шульженко, Л. Ассуїрова). Поетична творчість в умовах риторичного типу мислення втілила в собі художній дискурс, що поєднав її з риторикою (мистецтвом дискурсу) та сприяв дослідженню жанрової динаміки урочистої оди та елегії в російській літературі XVIII століття в аспекті риторичного дискурсу. Визначено, що термін «риторичний дискурс» переважно характеризується комунікативною спрямованістю та відповідною до риторичного типу культури публічною орієнтацією літературних жанрів, що реалізується за допомогою певних риторичних прийомів, стратегій та обумовлює використання дискурсивного аналізу (М. Бахтін, Ю. Лотман, В. Тюпа, В. Фельдман, Ю. Руднев).

Риторичні посібники та поетики, що регламентують правила одичного та елегійного дискурсів, вважаємо теоретичною авторефлексією класицизму в російській літературі XVIII століття. Авторські прагнення впорядкувати та систематизувати суперечливу дійсність в умовах риторичної культури втілюються за допомогою дотримання творчих правил та канонів. Встановлено, що створення художнього твору відбувається за певною раціонально осмисленою схемою: винахід вимислу та осмислення його співвідношення з дійсністю (інвенція), утілення за допомогою відповідних слів (елоквенція) та вибір відповідного розташування (диспозиція). Яскравим прикладом риторичного впливу є жанр урочистої оди як ліричний аналог публічної промови з її ораторським та публічним пафосом. Урочиста ода – це втілення жанрового канону, який руйнується на початку XIX століття. Елегія, навпаки, вирізняється відсутністю певних жанрових рис, певної композиції та майже не потребує дотримання риторичної унормованості, тому вважається вільною жанровою формою. З'ясовано, що риторичні посібники та поетики XVIII століття не містили чіткої

теоретичної характеристики жанру оди як втілення дискурсивної прагматики, що свідчить про нериторичне сприйняття одичного жанру вченими та поетами. Дослідивши тексти «Слова похвального про преславно над військами свейськими перемогу» та «Епінікіона» Феофана Прокоповича, ми визначили, що їх об'єднує спільна прагматична мета: просування політики Петра I та його реформ серед населення, утілена в різних жанрових формах, які розраховані на відповідне сприйняття. «Слово» як різновид епідейктичної промови, написаної відповідно до власних рекомендацій автора у «De arte rhetorica», надає можливість почути розгорнуту детальну розповідь, оскільки містить приклади з історії, біблійних притч тощо. «Епінікіон» у якості урочистої оди, орієнтований на поетичне, емоційне сприйняття панегіричного пафосу, містить семантичний, культурний, релігійний коди, які створюють відповідний урочистий настрій. Аналіз одичних зразків В. Тредіаковського («Оди урочистої на здачу міста Гданська» (1734) та «Оди імператриці Єлизавети Петрівни у день її коронації» (1742)) демонструє наявність у поетичних текстах риторико-культурних кодів (семантичних, предметно-тематичних, герменевтичних), за допомогою яких текст інтерпретується як жанр урочистої оди.

Проаналізувавши топічну прагматику урочистих од М. Ломоносова «Оди на день сходження на Всеросійський престол Її Величності Государині Імператриці Єлизавети Петрівни» (1747), «Оди до Її Імператорської Величності Всепресвітлішої Державнейшої Великої Государині Імператриці Єлизавети Петрівни...» (1759), «Оди урочистої Єя Імператорської Величності Всепресвітлішої Державнейшої Великої Государині Імператриці Катерини Олексіївни...» (1762), «Оди Всепресвітлейшій Державнейшій Великій Государині Імператриці Катерині Олексіївни...» (1764), доходимо висновків, що написані з різної нагоди одичні зразки містять однакові, властиві більшості урочистих од тематичні топоси: тема Парнасу, образ Петра I, мотиви божественного призначення монарха та безкрайньої держави, незмінний для оди морально-етичний етос, утілений у монаршому образі. З'ясовано, що урочистій оді в творчості О. Сумарокова притаманні всі характерні риси жанрової одичної моделі: структура, одичні топоси, віршовий розмір. Особливість сумароковських од пов'язана з його новаторством у системі тематичних топосів: поет звертається до теми зображення страшного світу, повного пекельних чудовиськ. Імператорський етос О. Сумарокова вирізняється структурно-логічним способом виявлення: поет не називає чесноти монархів, а перелічує їхні похвальні справи, стимулюючи розумову діяльність читачів. Одична творчість Г. Державіна завершує епоху риторичних жанрових канонів та символізує формально-змістовну модифікацію жанрової моделі урочистої оди. Поет створює емоційну, щирі та неординарну поезію, яка викликає безпосередню здатність відчувати, хвилюватися; змальовує не ідеальних, а справжніх монархів з людськими чеснотами, тобто, відмовляючись від риторики, сприяє процесу десакралізації монархії.

Теоретичною рефлексією ліричного жанру російської елегії потрібно вважати елегійний модус художності, що з'являється у XVIII столітті. Теоретиками неканонічного жанру елегії в російській літературі були Феофан

Прокопович, В. Тредіаковський, М. Ломоносов. Дослідивши елегійний модус художності в творчості Феофана Прокоповича та В. Тредіаковського, ми з'ясували, що комунікативна спрямованість цих елегій реалізується через моделювання відповідної читацької рефлексії. Наприклад, латиномовний текст «Опис Києва» виконує дидактичну функцію та спрямований навчити користуватися синонімами; «Похвала Дніпрові» має на меті уславлення географічного місця; «Плачет пастушок в долгом ненастьї» – викликати співчуття; «Елегія про смерть Петра Великого» – створити скорботний настрій.

Аналіз любовного елегійного дискурсу, представленого в елегіях В. Тредіаковського та О. Сумарокова, дозволив з'ясувати, що комунікативна спрямованість текстів реалізується через їхню адресність, яка передбачає ситуацію спілкування адресанта (героя) зі своєю коханою. Модель ситуації любовного спілкування визначається обставинами (смерть коханої, зрада, нерозділене кохання) та мотивує поведінку нещасливого коханця. Новаторська для російської поезії мова любовної елегії В. Тредіаковського, сповнена чуттєвості, еротичності, пристрасті, що межує з безумством, відкриває нові сторони ніжності, насолоди та любовної нестями. Проаналізувавши поезію М. Карамзіна, доходимо висновків, що поет трансформує традиційний жанр елегії: вільно синтезує тематичні види елегій (трагічна, любовна, морально-філософська); поєднує середню та високу лексику; демонструє перевагу емоцій над розумом, а чутлива спрямованість його поезії реалізується через поєднання змісту, сповненого переживаннями, з віршованою та синтаксичною формами; ліричний дискурс М. Карамзіна представлений у формі діалогу.

Встановлено, що динаміка урочистої оди в російській літературі XVIII століття характеризується певною логікою та послідовністю. Продовжуючи традиції ораторської прози, урочисті оди набувають наступних риторичних ознак: написані високим стилем; характеризуються композиційною клішованістю, тому що мають план (розташування) панегірика; містять однакові одичні топоси та риторико-культурні коди; вони користуються загальними риторичними прийомами та стратегіями для реалізації головної прагматичної мети – сакралізації та зміцнення абсолютизму. Упродовж століття жанр урочистої оди як неодмінний елемент придворного етикету втілював риторичний ідеал, демонстрував дотримання жанрового канону у творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова, проте вже в 90-х роках XVIII століття він модифікувався в поезії Г. Державіна та з часом втратив провідні позиції в російській літературі. Аналіз жанрової динаміки елегії в російській літературі XVIII століття дозволив встановити її відносну жанрову свободу (неканонічність) та традиційне наслідування закону елегійної сумної тональності. Елегія проходить шлях свого розвитку від поетичних спроб Феофана Прокоповича, переважно прикладного характеру, до тренічних (В. Тредіаковський) та любовних (В. Тредіаковський, О. Сумароков) елегій, які вирізняються специфікою елегійної топіки та ліричного дискурсу, та надають чуттєвий взірць для наслідування. У творчості М. Карамзіна елегійний жанр трансформується, втрачає свою орієнтовану назовні дискурсивну спрямованість та самозаглиблюється, поєднуючи філософську та любовну тематики.

Основні результати дослідження висвітлено в таких публікаціях:

Статті у наукових спеціалізованих виданнях України:

1. Волик Н.А. Развитие жанра элегии в русской литературе XVIII века (на материале анализа элегий Ф. Прокоповича, В.К. Тредиаковского). Вісник Донецького національного університету. Донецьк: Дон НУ, 2008. Вип. 2. С. 23 – 27.
2. Волик Н.А. Язык любви в русской поэзии XVIII века (на материале элегической лирики А.П. Сумарокова). Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство. Бердянськ: БДПУ, 2013. Вип. XXVII, ч. 4. С. 144 – 151.
3. Волик Н.А. Риторика и литература: аспекты взаимодействия. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філологічні науки». Луганськ: Видавництво державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2013. Вип. 9, ч. II. С. 160 – 166.
4. Волик Н.А. Торжественная ода М.В. Ломоносова в русской литературе XVIII века и ее взаимодействие с риторическими руководствами. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія». Харків: Видавництво Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2016. Вип. 75. С. 164 – 168.
5. Волик Н.А. «Ода торжественная на сдачу города Гданска» В.К. Тредиаковского как воплощение риторико-культурного кода XVIII века. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки: збірка наукових статей. Бердянськ: БДПУ, 2017. Вип. XIV. С. 60 – 67.

Статті в іноземних виданнях:

6. Волик Н.А. Модификация риторической модели жанра торжественной оды в поэзии Г.Р. Державина XVIII века. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Science Journal). Варшава, 2017. № 8(24). С. 33 – 39.

Статті у наукових фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

7. Волик Н.А. «Епиникион» Ф. Прокоповича как образец торжественной оды в русской литературе XVIII века. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія. Маріуполь: МДУ, 2017. Вип. 16. С. 7 – 13.

АНОТАЦІЯ

Волик Н.А. Динаміка жанрів елегії та урочистої оди в російській літературі XVIII століття: аспект риторичного дискурсу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – російська література. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2019.

Дисертація присвячена особливостям динаміки жанрів елегії та урочистої оди в російській літературі XVIII століття в аспекті риторичного дискурсу на матеріалі поетичної та теоретичної творчості Феофана Прокоповича, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, М. Ломоносова, М. Карамзіна, Г. Державіна. Методологія запропонованого дослідження ґрунтується на комплексному підході, який містить порівняльно-історичний, історико-літературний, культурно-історичний, герменевтичний, структурно-семіотичний аналіз, а також риторико-рефлексивний (М. Макєєва) та дискурсивний види аналізу. Поданий аналітичний огляд риторичних посібників та поетик XVIII століття, обґрунтована роль риторики як формотворчої та змістовної основи у процесі розвитку ліричних жанрів. Зроблений висновок щодо втілення риторичного ідеалу у жанрі урочистої оди та його розвитку паралельно із становленням абсолютної монархії в Росії. Дослідження дискурсивної природи, рецептивної прагматики та специфіки культурних кодів жанру урочистої оди засвідчують їхню композиційну клішованість, присутність однакових одичних топосів та риторико-культурних кодів, а також спільних риторичних прийомів та стратегій для реалізації прагматичної мети. Поезія Г. Державіна підтверджує модифікацію жанру урочистої оди та демонструє процес нівелювання одичної творчості в російській літературі XIX століття. Встановлено, що динаміка елегійного жанру в російській літературі XVIII століття характеризує його як неканонічний. Жанр елегії в творчості В. Тредіаковського, О. Сумарокова демонструє еталон чуттєвого дискурсу. У поезії М. Карамзіна елегія трансформується та втрачає свою публічну дискурсивну спрямованість, поєднуючи філософську та любовну тематику.

Ключові слова: риторичний дискурс, риторичний код, риторичний топос, риторична парадигма, риторична модель, риторичне слово, жанровий канон, елегійний модус художності, урочиста ода, жанрова модифікація.

АННОТАЦІЯ

Волик Н.А. Динамика жанров элегии и торжественной оды в русской литературе XVIII века: аспект риторического дискурса. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 – русская литература. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена особенностям динамики жанров элегии и торжественной оды в русской литературе XVIII века в аспекте риторического дискурса на материале поэтического и теоретического творчества Феофана Прокоповича, В. Тредиаковского, А. Сумарокова, М. Ломоносова, М. Карамзина, Г. Державина. Методология предложенного исследования основывается на комплексном подходе, который включает сравнительно-исторический, историко-литературный, культурно-исторический, герменевтический, структурно-семиотический, а также содержит риторико-рефлексивный (М. Макеева) и дискурсивный виды анализа. В работе представлен аналитический обзор риторических пособий и поэтик XVIII столетия, обоснована ведущая роль риторики как формирующей и содержательной основы в ходе развития

лирических жанров. Сделан вывод относительно воплощения в жанре торжественной оды риторического идеала и его развития параллельно со становлением абсолютной монархии в России. Исследование дискурсивной природы, рецептивной прагматики и специфики культурных кодов жанра торжественной оды констатирует их композиционную клишированность, присутствие одинаковых одических топосов и риторико-культурных кодов, а также общих риторических приемов и стратегий для реализации главной прагматической цели. Поэзия Г. Державина подтверждает модификацию жанра торжественной оды и демонстрирует процесс нивелирования одического творчества в русской литературе. Установлено, что динамика элегического жанра в русской литературе XVIII века характеризует его как неканонический. Жанр элегии в творчестве В. Тредиаковского, А. Сумарокова демонстрирует эталон чувственного дискурса. В поэзии Н. Карамзина элегия трансформируется, утрачивая свою публичную дискурсивную направленность, объединив философскую и любовную тематику.

Ключевые слова: риторический дискурс, риторический код, риторический топос, риторическая парадигма, риторическая модель, риторическое слово, жанровый канон, элегический модус художественности, торжественная ода, жанровая модификация.

SUMMARY

Volik N.A. Dynamics of Genres of Elegy and Solemn Ode in the Russian Literature of the 18th Century: the Aspect of Rhetorical Discourse. – Manuscript.

A thesis for the Academic Degree of Candidate of Philology, specialty 10.01.02 – Russian literature. – Kyiv Taras Shevchenko National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The present dissertation concerns with research of the peculiarities of formation and development of lyrical genres of elegy and solemn ode in the Russian literature of the 18th century in the aspect of rhetorical discourse on the material of poetic and theoretical works of F. Prokopovich, V. Trediakovsky, A. Sumarokov, M. Lomonosov, N. Karamzin, G. Derzhavin. The methodology of the proposed study bases on a comprehensive approach, which includes comparative-historical, historical-literary, cultural-historical, hermeneutic, structural-semiotic, and also contains a rhetorical-reflexive (M. Makeeva) and discourse analyses.

In this paper presents an analytical review of rhetorical training manuals and poetics of the 18th century and substantiates the leading role of rhetoric as a formative and substantive basis in the dynamics of lyrical genres. The rhetoric is considering as a way of thinking that organizes and summarizes the reality (S. Averintsev, M. Gasparov, O. Mikhailov) and as the embodiment of the communicative aspect of artistic creativity, which determines the features of its creation, the reader's perception and subsequent reflection (M. Makeeva, M. Shulzhenko, L. Assuirova). Rhetorical discourse in the rhetorical type of culture is characterized mainly by communicative direction and public orientation of literary genres and is realized with the help of certain rhetorical techniques, strategies (V. Tyupa, Y. Lotman, M. Bakhtin, V. Feldman).

The dynamics of the solemn ode in the Russian literature of the 18th century is characterized by a certain logic and consistency. The popularity of the ode is explained by the political situation in the Russia. Its development takes place in parallel with the establishment of an absolute monarchy and is the main mean of public social influence. The ode continues the traditions of oratorical prose and as a result takes the following rhetorical signs: the disposition of the sermon, certain topos, ethos and pathos. Throughout the century the genre of the solemn ode is an indispensable element of court etiquette. It embodies the rhetorical ideal, demonstrates the observance of the genre canon in the work of F. Prokopovich, V. Trediakovsky, M. Lomonosov, A. Sumarokov. But in the 90's the ode is modified in the poetry of G. Derzhavin and eventually loses its leading position in Russian literature. The transition period from classicism to sentimentalism and pre-romanticism is critical to the solemn ode. There is no need for rhetorical pragmatics in the end of the century leads to the leveling of odic art. The analysis of the odic works of F. Prokopovich, V. Trediakovsky, M. Lomonosov and A. Sumarokov confirms their genre affinity. They are written in a high style. Odes have cliched compositions (a panegyric's plan of arrangement); contain the same odic toposes, rhetorical and cultural codes; they shared use rhetorical techniques and strategies, implement the main pragmatic purpose are sacralization and the strengthening of absolutism. The violation of the rhetorical canons and individualization of creativity are manifested in the style of odes by A. Sumarokov. Poetic language of A. Sumarokov becomes secular. The next period of development is the modification of the genre odic model in the works of G. Derzhavin. Although many his odes are written in the style of M. Lomonosov, they are not a public appeal to the odic hero. The poetry of G. Derzhavin confirms the modification of the genre of the solemn ode.

It is ascertained that the analysis of the elegy's dynamics in the Russian literature of the 18th century demonstrates its genre freedom (non-canonical), independence from rhetorical manuals and traditional inheritance of the elegiac law of sad tonality. The genre of the elegy develops from the poetry of F. Prokopovich to funeral (V. Trediakovsky) and love (V. Trediakovsky, A. Sumarokov) elegies. The elegiac genre in the artistic creation of F. Prokopovich discovers the synthesis of elegy and idyll genres. Lyrical discourse in elegies of V. Trediakovsky and A. Sumarokov is realized in communicative orientation of poetic texts. Addressing of the love elegies has already suggested an act of communication. The purposes of interaction can be determined by the personal circumstances of the hero (death of a beloved, treason, unrequited love). The poetry is more passionate with the help of language of love and it becomes a sensual role model. The work of M. Karamzin demonstrates the transformation of the elegiac genre. The elegy loses his public discursive orientation and impersonates the private world, combines philosophical and love themes of his poetry.

Key words: rhetorical discourse, a rhetorical code, a rhetorical topos, a rhetorical paradigm, a rhetorical model, a rhetorical word, genre canon, elegiac mode of artistry, a solemn ode, genre modification.